

teit, de predikanten en de openbare mening, en corruptie. Maar juist over deze onderwerpen heeft Kluiver weinig nieuws te vertellen. Hij citeert pamfletten, laat predikanten aan het woord en vraagt aandacht voor de persoonlijkheid en denkwereld van zijn hoofdpersonen. Maar hij doet dat zonder veel nadruk, bijna in het voorbijgaan. Het blijft daardoor meer bij aanstippen van belangrijke onderwerpen en mogelijke nieuwe perspectieven, dan werkelijk uitwerken daarvan. Een vernieuwende bijdrage tot de politieke cultuur van de Republiek is zijn boek dan ook niet geworden. Het is jammer dat het Kluiver niet meer gegeven is daar met al zijn bronnenkennis nog eens zijn licht over te laten schijnen.

Paul Knevel

W. Bergsma, *Tussen Gideonsbende en publieke kerk. Een studie over het gereformeerd protestantisme in Friesland, 1580-1650* (Fryske histoaryske rige XVII; Hilversum: Verloren, Leeuwarden: Fryske akademy, 1999, 653 blz., f130,-, ISBN 90 6550 044 8).

Friesland staat te boek als een bolwerk van het gereformeerd protestantisme. Dit versteend beeld wordt nu aan het wankelen gebracht. De publieke kerk in Friesland stuitte op sterke tegenstand van katholieken en doopsgezinden, neutralisten en onverschilligen en wereldlijke overheden; zij werd ook gehinderd door de macht van de traditie, de overlast van de oorlog, de strengheid van de tucht, de schaarste aan predikanten, de tweedracht in eigen huis en de onmacht tegenover patronaatsrechten. Het calviniseringsproces sorteerde alleen op de lange termijn effect; de steun van de overheid, de aantrekkingskracht van de overheidsambten, de greep op het onderwijs en de zuigkracht van de armenzorg bleken daarbij onmisbaar. Toch zouden de betrekkingen met andersdenkenden vrij harmonieus zijn geweest. Het aantal lidmaten van de publieke kerk nam slechts langzaam toe; de calvinisten bleven zich lang een bedreigde Gideonsbende voelen. Voorzover het lacuneus bronnenmateriaal duidelijke conclusies toelaat, steeg het aantal lidmaten van de publieke kerk in de zeventiende eeuw van 10% tot 25 à 30% van de bevolking, althans in de steden en op de kleigronden; het aantal katholieken kan op 10% en het aantal doopsgezinden op 12 à 14% van de bevolking worden geschat. Volgens de auteur was daarom omstreeks 1660 'slechts' 50 à 60% van de bevolking als calvinist te kwalificeren, vooral in de steden en op de kleigronden, en was nog steeds 25% als neutralist, twijfelaar en onverschillige te bestempelen. Het is ondanks uitvoerig onderzoek moeilijk te zeggen wat Friezen bewoog tot de publieke kerk toe te treden; het bronnenmateriaal laat op deze simpele vraag geen duidelijk antwoord toe.

Het boek bevat een schat aan gegevens over de verspreiding van het calvinisme en de ontwikkeling van de publieke kerk in Friesland. De auteur heeft hemel en aarde bewogen zoveel mogelijk informatie boven water te halen; de Hollandse weelde aan acta van classes en notulen van kerkenraden steekt schril af bij de archivalische armoede in Friesland. De auteur doet geen poging een systematisch overzicht te verschaffen van de opbouw en organisatie van de publieke kerk in Friesland; hij beperkt zich met een beroep op de bekende studies van Van Deursen en Abels/Wouters tot een aantal impressies. De publieke kerk stond ook in Friesland onder curatele van de overheid en had ook daar te kampen met de kloof tussen ideaal en werkelijkheid; het Fries schouwspel zou niet verschillen van het Hollands panorama. Bijlage 1 bevat belangwekkende gegevens over het aantal lidmaten van de publieke kerk in de Friese steden en dorpen per 20 jaar tussen 1580 en 1700. Bijlage 2 verschaft veel waardevolle informatie over de laatste katholieke geestelijken en de eerste predikanten in alle Friese steden en dorpen in de jaren 1570-1600.

De auteur heeft tien jaar aan dit boek gewerkt en er zichtbaar veel liefde in gestoken. Ondanks de schat aan informatie stelt het echter nogal teleur. Zowel de compositie als de aanpak en de leesbaarheid laten heel wat te wensen over. De hoofdstukken missen een logische opbouw; de meeste punten komen herhaaldelijk tot meer dan een handvol keren aan de orde; de beschrijving overwoekert de analyse; het eigen oordeel gaat vaak schuil achter het instemmend citeren van anderen; de tekst wemelt van biografische uitweidingen, opsommingen en bronnenfragmenten. Een zakenregister had daarom niet mogen ontbreken. De auteur had volgens mij gezien het beschikbaar bronnenmateriaal ook beter andere prioriteiten kunnen stellen. De Friese staat en maatschappij in het tijdvak 1580-1650 hadden een indringender behandeling verdiend; er is daarover erg weinig bekend. De opbouw en organisatie van de publieke kerk in Friesland hadden systematischer behandeld moeten worden; de auteur neemt te gemakkelijk aan dat het Hollands patroon op Friesland van toepassing is. Anderzijds had minder uitpuutend stilgestaan kunnen worden bij de twee kwesties die het boek in hun greep gevangen houden: de hoeveelheid calvinisten in Friesland en de reden van hun toetreding tot de publieke kerk. De eerste vraag blijkt op basis van de bestaande bevolkings- en lidmaatscijfers nauwelijks te beantwoorden en de tweede vraag is op grond van het beschikbaar bronnenmateriaal eenvoudig onbeantwoordbaar; men kan daarover alleen *in abstracto* speculeren. Geschiedschrijving is de kunst van het haalbare: men moet een balans zien te vinden tussen het wenselijke en het mogelijke.

De hoofdthese van het boek zal onderwerp van discussie blijven. Was het zeventiende-eeuwse Friesland niet zo calvinistisch als men altijd heeft gedacht? Bleven de religieuze middengroepen in Friesland een factor van gewicht? Het komt mij voor dat de auteur zelfde gegevens verschaft voor een andere interpretatie. Het grootste deel van de religieuze middengroepen raakte tussen 1620 en 1670 in calvinistisch vaarwater. Niet een kwart maar hooguit 15 tot 25% behoorde rond 1660 niet tot een van de drie geloofsrichtingen. Dit moeten voor een groot (helaas onbekend) deel geen neutralisten en wijfelaars maar liefhebbers van de publieke kerk zijn geweest; het totaal aantal calvinisten zal 60 tot 70% van de bevolking hebben bedragen. De auteur legt teveel nadruk op het lidmaatschap van de publieke kerk als criterium voor de calviniseringsgraad; de liefhebbers krijgen onvoldoende aandacht. De auteur moet zelf constateren dat de publieke kerk op allerlei manieren het dagelijks leven beïnvloedde en een sterk stempel op de Friese maatschappij drukte; was het religieus klimaat in Friesland echt hetzelfde als in Holland? De discussie zal worden voortgezet; dit boek zal daarbij onmisbaar blijven.

Guido de Bruin

J. Braat, e. a., ed., *Behouden uit het Behouden Huys. Catalogus van de voorwerpen van de Barentsexpeditie (1596), gevonden op Nova Zembla. De Rijksmuseumcollectie, aangevuld met Russische en Noorse vondsten* (Amsterdam: De Bataaf sehe leeuw, 1998, 343 blz., f95,-, ISBN 90 6707 373 3).

Decennia lang is gewacht op de verschijning van dit boek. Het verhaal zal u bekend zijn. Aan het eind van de zestiende eeuw zochten sommigen naar de zuidelijke route naar Azië. Anderen probeerden via de noordwestelijke of oostelijke route een doorvaart te vinden. Tot deze laatste groep behoorde Willem Barentsz van Terschelling. Barentsz was ervan overtuigd dat een noord-oostelijke doorvaart achter Rusland om naar China gevonden moest kunnen worden. Hiertoe zette hij in 1594, 1595 en 1596 expedities op touw. Tijdens de derde expeditie kwam zijn schip vast te zitten in het ijs rond Nova Zembla. Een langdurige, barre overwintering op het desolate eiland volgde. Van hout van het schip en van aangespoeld wrakhout bouwden de zeelieden hun